

Oriško, Štefan

K problematike stredovekého portálu kláštorného kostola v Šahách

Archaeologia historica. 2011, vol. 36, iss. 2, pp. 409-422

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128212>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAMÁTKY SAKRÁLNÍ
A PROFÁNNÍ ARCHITEKTURY,
OHLASY VĚRSKÝCH PŘEDSTAV

K problematike stredovekého portálu kláštorného kostola v Šahách

ŠTEFAN ORIŠKO

Abstrakt: Príspevok sa venuje západnému portálu dnes farského, pôvodne kláštorného kostola premonštrátov v Šahách. Portál je významnou pamiatkou kameňochárstva 13. storočia na Slovensku, bez analógií v regionálnych reláciách. Jedným z jeho formových východísk sa javí primárna podoba portálu kláštora cisterciánok v Tišnove na Morave, bez figúr pred stĺpkami ostenia. Štúdia zohľadňuje poznatky, ktoré prinieslo reštaurovanie oboch pamiatok.

Kľúčové slová: Šahy – premonštráti – portál – stredovek.

The Mediaeval Portal of the Monastery Church in Šahy

Abstract: The contribution is devoted to the west portal of the former monastery Premonstratensian church in Šahy, Slovakia (now a parish church). The portal is a major monument to 13th-century stonemasonry in Slovakia, without counterparts in the surrounding regions. Its shape may have been derived from the portal of the Cistercian convent in Tišnov, Moravia, i.e. from its basic form without the sculpted figures adorning it. The study sums up the information gathered in the course of restoration of the two portals.

Key words: Šahy – Premonstratensians – portal – Middle Ages.

Krátko pred rokom 1238 Martin z rodu Hont-Poznanovcov založil v Šahách (Hontianska stolica) premonštrátsky kláštor. Po Bzovíku (Mencl 1937, 106–112; Oszvald 1957, 240) a Bíni (Mencl 1937, 244–256; Oszvald 1957, 239–240) bola to už tretia fundácia tohto rozvetveného rodu premonštrátskej rehole: kostol vysvätili ešte tesne pred tatárskym vpádom (Oszvald 1957, 248–249; Lászlóová 2001–2002, 274–275). Približne tomuto dátumu zodpovedá aj jeho jediný známy kamenársky relikt – západný portál. Jeho lomené archivoly sú pokryté prelamanou i plochou reliéfnou rastlinnou ornamentikou, ktorá v kontexte slovenských pamiatok 13. storočia patrí medzi výnimočné kamenárske výkony.

Táto štúdia je modifikovanou a aktualizovanou verziou príspevku z medzinárodnej konferencie *Porta coeli restaurata* v Brne (7. až 9. novembra 2002), venovanej predovšetkým západnému portálu kláštora cisterciánok v Tišnove (Předklášteří u Tišnova). Vtedajšie konferenčné príspevky sa rôznou mierou dotýkali samotného portálu z Tišnova, prípadne sa venovali aj príbuzným pamiatkam zo strednej Európy alebo diferencovaným kontextom umenia 13. storočia.

V rokoch 2000 až 2002 sa uskutočnilo reštaurovanie tišnovského portálu, sprevádzané viacerými prieskumami a ukončené medzinárodnou konferenciou v Brne. Vo viacerých referátoch konferencie boli uverejnené nové poznatky o vývine koncepcie tunajšieho portálového celku, potvrdzujúce viaceré zmeny počas jeho vzniku. Referáty z konferencie zatiaľ neboli súhrnne publikované, hoci sa začal chystať zborník. Niektoré príspevky boli uverejnené inde, najviac v tématickom čísle publikácie *Zpravodaj Společnosti pro technologii ochrany památek – Klášter Porta coeli* (Zpravodaj STOP 2002, č. 4). Ako ukázal stavebný vývin portálu v Tišnove (Macek 2002), jeho prvotná podoba bola viac-menej ornamentálna – nerátala zrejme ešte s veľkými figúrami na ostení (okrem figurálneho reliéfu v tympanóne). Podobne aj archeologicky boli potvrdené viaceré zmeny pôvodného zámeru (Unger 2002), k rovnakým výsledkom dospeli i reštaurátorské nálezy (Bradna 2002), petrografické rozbory (Štaffen 2002) a technologické analýzy (Bayerová–Bayer 2002).

Tieto zistenia sú mimoriadne dôležité aj vo vzťahu k portálu v Šahách, pre ktorý sa javí ako jedno z východísk práve primárna forma portálu v Tišnove, bez figúr pred stĺpkami ostenia. Referát o Šahách v pôvodnej verzii (2002) zaujal pozornosť účastníkov konferencie v Brne: už vtedy sa ukazoval ako jeden z dokladov šírenia typu ornamentálneho portálu v stredoeurópskych reláciách. Portál v Šahách od roku 2006 reštaurovali, dokončili ho

Obr. 1. Šahy, západné priečelie kostola. Foto autor.
Abb. 1. Šahy, Westfassade der Kirche. Foto vom Verfasser.

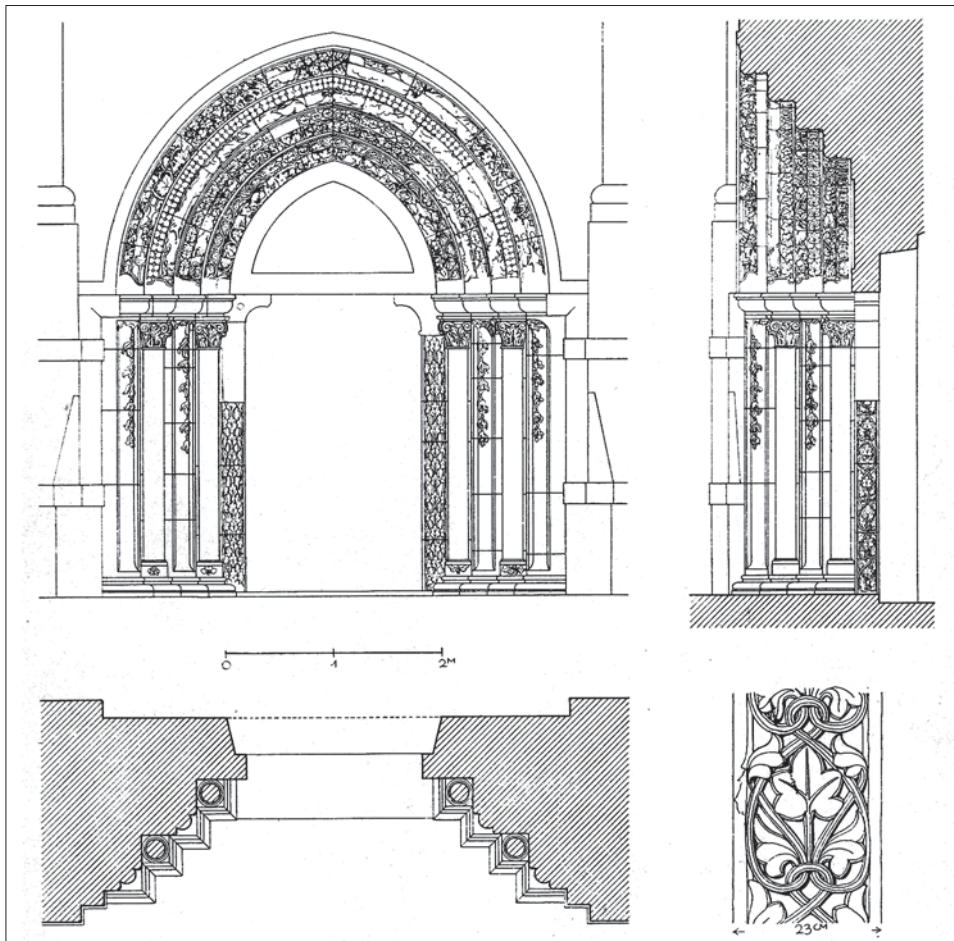

Obr. 2. Šahy, západný portál. Foto autor.
Abb. 2. Šahy, Westportal. Foto vom Verfasser.

2009. Výsledky sprievodných prieskumov, viazaných na aktuálne reštaurovanie (hoci bez archeologického výskumu), priniesli nové poznatky o zmenách a úpravách tohto portálu a čiastočne doplnili aj jeho skoršie hodnotenie.

Napriek svojmu významu portál zo Šiah dlho zostával bez náležitého ohlasu v domácej medievalistickej literatúre. Nezmieňujú sa o ňom žiadne staršie špecializované práce týkajúce stredoveku (V. Mencl, 1937), ani prehľady, pripomínali ho iba topografie (Súpis III 1969, 229–230; Puškárová 1978, 60, 61). O príčine tohto stavu je ťažké súdiť: azda to bola preukaznejšia absencia pôvodnej architektúry kostola (hoci boli známe historické okolnosti vzniku konventu) či osamelosť alebo problematický stav zachovania. Po ojedinelej evidencii v rámci slohových súvislostí (Oriško 1999, 43) istý obrat nastal až v súvisi s katalógom slovenskej gotiky, kde sa portál objavil v niekoľkých štúdiách, čiastočne reagujúcich už na novú interpretáciu tišnovského vzoru (Oriško 2003, 113; Pomfyová 2003, 46; 2003a, 618).

O čosi pozornejšia bola k nemu maďarská medievalistika. I tu ho najskôr zaznamenali topografie (Gerece 1906, 381; Divald 1925, 188), po krátkom anonymnom informatívnom článku (Ipolyság 1943, 581–583) so základnou dokumentáciou (z čias druhej svetovej vojny, kedy boli Šahy pričlenené k maďarskému územiu), postupne sa začali odkrývať jeho umelecko-historické spojitosti. J. Csemegi v monografii o mariánskom kostole v Budíne ako prvý vyslovil názor o výraznom vplyve česko-moravských cisterciánskych stavieb na architektúru Uhorska v druhej tretine 13. storočia (Csemegi 1955, 72–73). Uhorsko-rakúske spojitosti sa predpokladali už aj predtým. Moravsko-české i rakúske vzťahy dokladal Csemegi reťazením dynastických väzieb: najprv Konštanciou, dcérou Bela III., ktorá založila tišnovský kláštor, ďalej jej dcérou Aněžkou, zakladajúcou klariský kláštor v Prahe, potom Kunigundou (Kunhutou), vnučkou Bela IV. a jej sobášom s Přemyslom Otakarom II. (Csemegi 1955, 70–73). Okrem Budína, (ktorý bol hlavným predmetom jeho záujmu), Csemegi vzťahy k Tišnovu a k ďalším – dosť rozdielnym – pamiatkam (Hradišče nad Jizerou, Police nad Metují, Zábोří) stručne spomenul aj v prípade portálu zo Šiah. Šahy sa mu javili ako doklad formového prúdenia z Čiech a Moravy juhovýchodným smerom (Csemegi 1955, 72).

Obr. 3. Šahy, západný portál. Nákres G. Lux podľa Ipolyság 1943.

Abb. 3. Šahy, Westportal. Aufriss G. Lux nach Ipolyság 1943.

Neskôr aj E. Marosi viackrát uviedol portál zo Šiah ako doklad česko-moravských a uhorských formových i dynastických spojení. K Šahám (povedľa Tišnova) ako najucelenejšia paralela sa mu javil portál z Hradišťa nad Jizerou (z uhorských pamiatok Budín a ďalšie prejavy naturalistickej ornamentiky). Hoci Marosi predpokladá v druhej tretine 13. storočia existenciu dielne pracujúcej v „centre krajiny“, približujúcej sa ku gotike (kam patria stavby v Budíne i vo Veszpréme), v tejto súvislosti ale Šahy neuvádza: sú skôr mimo tohto okruhu (Marosi 1980, 318–319; 1984, 97, 118, 143; Marosi–Wehli 1997, 56). V rámci regionálnych slohových súvislostí skúmal kostol i portál zo Šiah S. Tóth v staršom rukopise (1966), publikovanom až posmrtno, evidujúc jeho ornamentiku a konštrukciu (Tóth 2008, 47–53, 104–107). Z maďarských bádateľov sa zmienila o portáli aj A. Mezey v rámci prehľadu stavebných aktivít rehole premonštrátov (Mezey 2003, 124).

Najnovšie sa portál zo Šiah objavil aj v rakúskej literatúre. M. Schwarz ho uviedol ako formovú analógiu pre tympanón severného ramena transeptu z vienského kostola sv. Michala, ktorý zaradil do francúzskeho orientovaného dvorského okruhu, datujúc vienský reliéf pred rok 1246 (Schwarz 1990, 69; 1998, 281).

Portál je súčasťou západného dvojvežového priečelia dnes farského, pôvodne kláštorného kostola premonštrátov v Šahách, zasväteného Blahoslavenej Panne Márii. Je umiestnený v strednej osi trojdielnej fasády v plochom poli, ktoré po stranách lemujú pilastre s viac-

násobnými soklami a podnožami. Portál zastupuje typ kamenného ústupkového portálu s lomenými archivoltami. Jeho štyrikrát pravouhlo odstupňované ostenie z každej strany má vložené dva stĺpiky s korintskými hlavicami, ktoré sa v špalete striedajú sa s polvalcovým profilom.

Portál zo Šiah v zachovanom stave je torzom, navyše bol viackrát upravený. Ostenia portálu boli čiastočne zmenené v baroku okolo roku 1736 alebo o niečo skôr, v rokoch 1730–1735 (Tóth 2008, 109), v súvisi prestavbou kostola, ktorá nasledovala po úprave kláštornej budovy (od 1728). Podľa reštaurátorského prieskumu bolo možné barokové úpravy identifikovať na základe odlišného, tmavšieho kameňa, z ktorého sú vytvorené stĺpiky ostenia, ľavé sedlo vo výreze vstupu a vrchný článok bočnice pod ním, takmer celý vonkajší ústupok v pravej časti špalety spolu s príslušným úsekom rímsy. Princíp architektonickej skladby ostení s pravouhlými ústupkami a stĺpkami zmenami ale neporušili. Na miesto snád štíhlejších stĺpikov do špaliet vložili nové články s korintskými hlavicami, pričom korigovali aj skladbu pätiiek.

Zásahy z barokového obdobia sa odlišujú od pôvodného stavu aj konštrukčne: kým ostenia stredovekého portálu boli vytvorené z horizontálne vrstvených nižších článkov, tak barokové doplnky sú vytvorené z vertikálnych prvkov pomerne veľkých článkov (tieto konštrukčné odlišnosti sú evidentné na pravej strane portálového ostenia). Ide teda o články, ktoré pri úprave bolo možné z portálu relatívne ľahko vyňať, resp. vložiť (na miesto pôvodných, poškodených stredovekých).

Kým na novom ústupku z pravej časti špalety vytvorili aj reliéfnu výzdobu (v podobe strapcovej ornamentiky), v zásade imitujúcu stredoveký ornamentálny výraz portálu, tak na novom (barokovom) sedle a na časti novej ľavej bočnice ponechali kameň hladký, bez reliéfu.

Časť barokových úprav v ostení vznikla presekaním, resp. na mieste stredovekých ornamentálnych prvkov. Pod zalamujúcou sa rímsou na ústupkoch sa zachovali len dve torzá pôvodných motívov: v ľavom ostení sú to polovičné, esovite prehnuté palmety s oblou vetvičkou. Na vnútornom ústupku praveho ostenia sú evidentné torzá dvoch zvieracích, zrejme dračích figúr, chýbajú im však hlavy a nohy. Figúry z vrchnej strany majú zachované motívy šupín, vytvorené v plochom reliéfe. Na spodnej časti figúr a na ploche ústupkov pod nimi sú rozpoznateľné aj stopy sekundárnych zásahov (záseky dlátami). Aj celkový tvar pôvodných ústupkov v horných článkoch na oboch stranách portálovej špalety bol sekundárne upravený do mierne (smerom dolu) sa zužujúcej formy.

Dnes prázdny, lomene uzavretý tympanón v nadpraží portálu patrí tiež k upravovaným miestam. V dobe okolo roku 1900 ho zdobila novodobá malba s polfigúrou Krista, inšpirovaná scénou Leonardovej Poslednej večere. Počas prvej polovice 20. storočia v tympanóne sa vystriedali ďalšie úpravy: v 1930-tych rokoch vytvorili plastický motív Kristovho monogramu s variantom tmavej a svetlej farebnosti písmen (JHS), ktorý lemoval plošný pás po obvode tympanónu. Tmavšia farebná úprava písmen monogramu bola asi staršia. Túto, zrejme štukovú úpravu odstránili niekedy pred alebo okolo roku 1943, odkedy je plocha tympanónu bez výzdoby (zmienky o úpravách Ipolyság 1943, 583; dobové fotografie staršieho stavu portálu sú v archíve Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapešť, fond Lux hagyaték, inv. č. 03388). Tympanón ani v stredoveku nemal sochársku výzdobu.

Autentické, i keď veľmi poškodené, sú archivoly portálu. Lomené archivoly sú štvornásobne pravouhlo odstupňované, v každej z nich sa uplatnila odlišná motivická škála ornamentiky i rozdielne kamenárske spracovanie. Vo vonkajšej archivolte, ktorá je vytvorená ažúrovou technikou vo valcovom prúte, je rozvilina s viničovými listami a plodmi, v druhej archivolte je ornamentika silne poškodená, bez možnosti jednoznačne stanoviť škálu výzdobných prvkov v rozvilinovom páse polvalcového profilu (opäť v ažúrovom reliéfe). Druhá archivolta je z vrchnej čelnej strany lemovaná pruhom štvorlistov, zo spodnej strany má plošný pás päťcípnych listov. V tretej archivolte v ažúrovom prúte sú rozviliny vytvorené zo symetrických štvorlistov, ktoré spája ornamentálna stonka. Túto archivoltu z vrchnej strany lemuje pás plošných štylizovaných palmiet, zospodu pruh päťcípnych listov. Vnútorňa archivolta má v ažúrovom polvalcovom prúte listový (viničový) úponok, z vrchnej strany

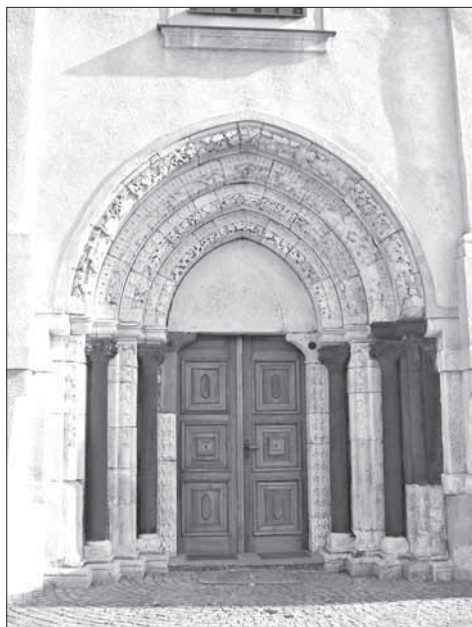
Obr. 4. Šahy, portál, archivoly. Foto autor.

Abb. 4. Šahy, Portal, Archivolten. Foto vom Verfasser.

Obr. 5. Šahy, portál, výzdoba v archivoltách. Foto autor.

Abb. 5. Šahy, Portal, Dekoration in den Archivolten. Foto vom Verfasser.

Obr. 6. Šahy, portál, stav počas reštaurovania. Foto autor.

Abb. 6. Šahy, Portal, Zustand während der Restaurierung. Foto vom Verfasser.

Obr. 7. Šahy, portál, fragment figúry. Foto autor.

Abb. 7. Šahy, Portal, Figurenfragment. Foto vom Verfasser.

Obr. 8. Šahy, portál, fragment pôvodnej palmetry s barokovou úpravou. Foto autor.

Abb. 8. Šahy, Portal, Fragment der ursprünglichen Palmetten mit Barockveränderung. Foto vom Verfasser.

lemovaný plošnými polpalmetami s esovkovitou vetvičkou. V lemujúcej vetvičke ako dekoratívny motív použili drobné diamatovanie. Vnútornú archivoltu zo spodnej strany lemuje plošný viaclist, vkladajú medzi oblúkovite prehybané stonky.

Motívy viacerých článkov archivolt nenadväzujú plynulo na seba, zdá sa tiež, že niektoré články sú v usporiadaní archivolt zamenené (v nadpraží najmä úseky vľavo od osi portálu). Niektoré články, hoci nesú zhodnú ornamentiku, ako má celá archivolta, vykazujú však odlišné kamenárske spracovanie, ktoré je plochšie, bez vnútornej kresby v detailoch. Tieto úpravy a korekcie v zóne archivolt možno (podobne ako doplnky v ostení portálu) predbežne hodnotiť ako súčasť barokovej obnovy celku portálu.

Západný portál zo Šiah (odhliadnuc od spomenutých úprav) je nesporne dôležitý pre výraznú premenu ornamentálnych zložiek, čiastočne vychádzajúcich z vegetabilnej stavebnej plastiky raných katedrál, kým architektonická štruktúra rámovania vstupu napriek lomenému oblúku v nadpraží zostala ešte chápaná románsky. Aj napriek životnosti tradičnej hmotovej skladby, portál ako celok podáva svedectvo o rozpade neskororománskej slohovej sústavy, na ktorom sa v architektonickej plastike podieľalo výrazové modifikovanie tradičných prvkov a starších schém: ornamentika prechodom od antikizujúceho k naturalistickému motívu zmenila nielen svoju škálu, ale aj kompozičné usporiadanie. Na miesto čiastkových uzavretých foriem nastúpili opakujúce sa dlhé pásy vlysov, ako to napokon dokladajú aj archivoly portálu. Novým prvkom bol aj efekt kontrastu (plošného a plastického, alebo reliéfného a lineárneho), ktorý sa odrazil aj vo vystupňovaní dekoratívnosti. Vlysové pásy v archivoltách striedajú množstvo štruktúr, ktoré sú vytvorené z dosť obmedzenej škály motívov (najmä z viničových i javorových lístkov a úponkov, ale aj palmiet s ich obmenami). Dôležitým činiteľom sa stali aj svetlo a tieň, ktoré umocňovali účinok celku: fenomén svetelnosti spolu s naturalizmom je katedrálovým ohlasom.

Portál zo Šiah ako výnimočný celok nemá bližšiu analógiu v užších regionálnych pomeroch. Z výtvarného i technologického hľadiska iba archivoly južného portálu z Pannonhalmy (azda z doby okolo r. 1224) naznačujú príbuznosť v kontraste prelamovanej ornamentiky a hladkých tvarov. Portál z Pannonhalmy (Porta Speciosa) je však čiastočne pozmenený reštaurovaním (Takács 1996, 201–203). Škála ažúrovej ornamentiky v Šahách je prepracovanejšia na vonkajšej i vnútornej archivolte, oproti Pannonhalme je ale do istej miery plochšia, menej dramatická. Podobný charakter má i západný portál kláštorného kostola v Lébényi neďaleko Győru, ktorý je časovo i dielensky previazaný s Pannonhalmou. Rodový kláštor v Lébényi založili už v roku 1208, ale stavbu ukončili až okolo 1230 (Marosi 1984, 123–124). Ažúrová kamenárska technika sa uplatnila aj na začiatkovej fáze kostola Panny Márie v Budíne vznikajúceho po r. 1244, z pôvodného stavu ktorého sú známe iba zlomky vlysov a hlavíc. Pri hľadaní slohového pôvodu budínskych fragmentov (okrem iných najmä rakúskych stavieb) sa predpokladá dôležitá sprostredkujúca úloha cisterciánskeho kláštora v Tišnove na Morave (Csemeği 1955, 71–72).

Západný portál z Tišnova, zvlášť jeho prvotná koncepcia, je najbližším príbuzným aj pre portál v Šahách, ktorý je jeho obmenou s vynechaním figurálnej výzdoby tympanónu a redukovaním len na skladbu tvarov a časť ornamentiky. Aj tišnovský portál ako zásadné nadregionálne dielo poukazuje na výrazovú životnosť stredoeurópskeho neskororománskeho sochárstva a osvetľuje spôsob, ako a čo prijímalo z gotických impulzov, prichádzajúcich zvlášť z Porýnia (Homolka 1982, 86–89) vo figurálnej vrstve (tympanón, druhotne figúry ostenia) a tiež v morfológii.

Na oboch portáloch – v Tišnove i Šahách – podstatné zložky výzdoby archivolt vytvárajú podtesávané pletence a úponky, sformované do podoby valcových prútov. Je tu azda na mieste otázka, či prerezávaná ornamentika vlastne rozkladá architektonický (valcový) tvar prúta, alebo či sa skôr ornament podriaďuje jeho forme. Zámerom tu bolo nielen pokryť architektúru ornamentom, ale i premena architektúry na ornament. Tento princíp sa odlišuje práve od málo skorších uhorských pamiatok (Pannonhalma, Lébény), kde ornamentika má

Obr. 9. Tišov, západný portál. Foto autor.

Abb. 9. Tišov, Westportal. Foto vom Verfasser.

Obr. 10. Šahy, portál, fragment figúr drakov. Foto autor.

Abb. 10. Šahy, Portal, Fragment der Drachenfiguren. Foto vom Verfasser.

skôr výplňový charakter. Je možné, že do stredoeurópskeho prostredia ho priniesol práve tišnovský portál a hlavne prostredníctvom neho sa šírila ďalej.

Oproti tišnovskej, ornamentika zo Šiah je repertoárove skromnejšia i formovo jednoduchšia – platí to najmä pre vnútorné archivoly a ich pásové lemy. Aj v týchto miestach sa však nevytratila ornamentalizujúca tendencia: úzke lemujúce plochy pokrývajú rady plošných lístkov. Tento spôsob – radenie jednotlivých motívov (za i vedľa seba) je zastúpený v tišnovskom portáli na pásovej rímse, vedenej cez ostenia, kde sa po úsekoch striedajú viaceré listové tvary. V Šahách túto variabilnosť uplatnili iba na iných miestach – rozložili ju do archivolt.

Ako sa už spomenulo, ďalšou vzdialenejšou paralelou portálu zo Šiah by mal byť severný portál cisterciánskeho kostola v Hradišti nad Jizerou (okres Mladá Boleslav) zo stredných Čiech (Marosi 1980, 319, pozn. 84; 1984, 184), ktorý vznikol okolo roku 1260 (Homolka 1982, 100; Kuthan 1994, 184–190). Portál má iba bohatý naturalistický rastlinný dekor, ktorý sa začal udomáčňovať v strednej Európe už od dvadsiatych rokov 13. storočia. Jeho architektonicko-formálne prvky sú pokročilejšie (polygonálne soklíky, pätky, prstence, profilácia ostenia i archivolt). V predpokladanej vývinovej línii portál zo Šiah možno zaradiť skôr do blízkosti Tišnova, kým hradištský portál v nej zastupuje až nasledujúci štýlový stupeň. Vzťahy k moravským, resp. k českým pamiatkam pomáhajú vymedziť zaradenie portálu zo Šiah do rozpätia štyridsiatych rokov 13. storočia.

Analógie či paralely pre jednotlivé formy portálu zo Šiah by sme mohli nájsť aj na rakúskych pamiatkach – ako je jednak severný tympanón, ale aj hlavice z kostola sv. Michala vo Viedni (Schwarz 1988, 109–112; 1990, 69) alebo ornamentálny lem na náhrobku Friedricha II. z Heiligenkreuzu (Dahm 1996). Toto hľadanie by mohlo pokračovať až k fragmentom z palácovej kaplnky z Klosterneuburgu, kde v spodných zónach hlavíc sa objavuje plošný typ listu, prikladaný k hladkým architektonickým formám kalichov (Schwarz 1998a, 312). Tak isto by sa dali sledovať premeny a proveniencie ďalších konkrétnych tvarov, čo môže byť nesporne jedna z možností ďalšieho výskumu. Jednu z takých línií zisťovania by mohlo byť objasnenie ciest, ktoré viedli k uplatneniu plošného rastlinného ornamentu na sokloch stĺpkov ostenia portálu v Šahách, kde opäť ako predstupne sa javia variácie motívov na stĺpových pätkách z Pannonhalmy (Takács 1996, tab. 89), a ako vzdialenejšie, súběžné riešenia detaily (sokel prípory, 1238–1245) z kostola sv. Františka v Prahe (Soukupová 1989, 98).

Inou líniou skúmania by mohol byť aj motív spletených dračích figúr, ktorý na ostení v Šahách „zviditeľnilo“ až reštaurovanie (podobne ako ojedinelý figurálny detail kľačiacej postavy vpletenej do viničových úponkov nad rímsou a zaobleným nábežným štítkom na pravej strane vonkajšej archivoly). Motív drakov s prepletenými hlavami sa objavuje aj v Tišnove na pravej časti špalety ako súčasť výzdoby hlavice. Aj v soklovej časti portálu v Tišnove sú zvieracie figúry, ukončujúce vždy dekoratívne poňaté zaoblené ústupky. V obdobnej situácii je zachovaný tento motív na ostení v Šahách, ibaže v jeho hornej časti, pod rímsou. Dračie figúry sa však uplatnili v rôznych obmenách a v rôznom aplikovaní sa na početných kameňosochárskych pamiatkach z druhej štvrtiny 13. storočia: v Jáku (na hlaviaciach), v Zsámbeke (na vlysových hlaviaciach), vo Veszpréme (v kaplnke kráľovnej Gizely, vo viacerých formách), vo Viedni (kostol sv. Michala) i na ďalších miestach (Rostás 2006).

Podobné výskumy by v konečnom dôsledku bližšie potvrdzovali miesto gotizujúceho portálu v kamenárstve 13. storočia, kde zastupuje zvláštnu formu sochárskeho prístupu k architektúre, prejavujúceho sa vo všeobecnejšej tendencii vystupňovania dekorativizmu, ktorého aktuálnosť v architektonickej plastike vyvrcholila v rozpätí druhej tretiny 13. storočia. Jedna línia tohto dekorativizujúceho prúdu bola závislá od formových riešení z oblasti katedrálnej gotiky, i keď v stredoeurópskej selekcii. Tento prúd má priamejšie východiská v Porýní, ale aj v Sasku, kde už prestávali účinkovať neskororománske obranné mechanizmy voči francúzskym novotám. Súčasne (najmä v južných oblastiach Nemecka, dôležitých pre slohové prúdenia v stredoeurópskom priestore) sa udomáčňovala severofrancúzska, najmä cisterciánska architektúra, prinášajúca striedmejší a uniformnejší názor na stavebnú plastiku.

Obr. 11. Tišnov, portál, hlavica na pravom ostení. Foto Z. Vácha.

Abb. 11. Tišnov, Portal, Kapitell am rechten Gewände. Foto Z. Vácha.

Obr. 12. Tišnov, portál, soklová časť. Foto Z. Vácha.

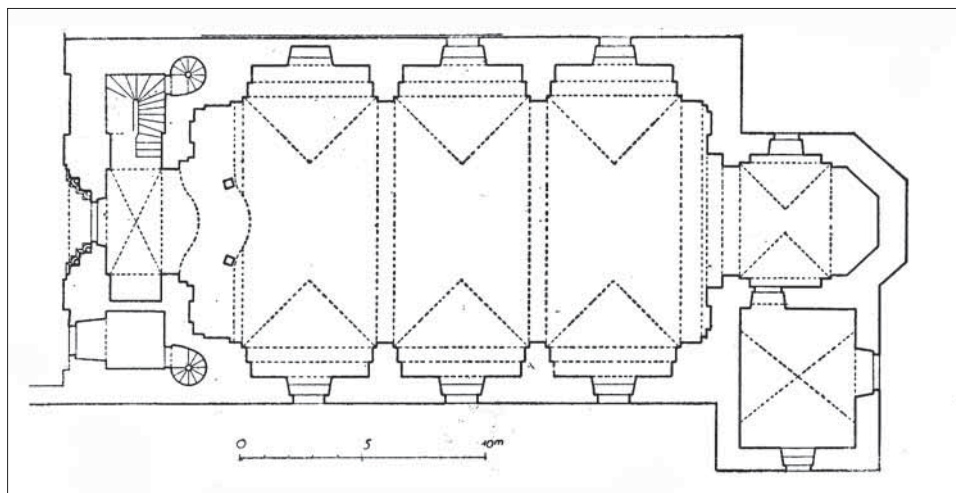
Abb. 12. Tišnov, Portal, Sockelteil. Foto Z. Vácha.

Druhá línia dekorativizujúcich tendencií má už najmä podunajské relácie i východiská a býva označovaná ako „normanská“ alebo „benediktínska“ škola (Schwarz 1978–1979; Fillitz 1993). I v tejto vrstve dominujú princípy „sochárskej architektúry“, sústredenej najmä na portál, avšak sochársky výraz portálovej architektúry sa dosahoval akcentovaním abstraktnej ornamentiky a nie naturalistickými rastlinnými vlysmi a panelmi ako v gotizujúcom prúde. Charakteristickou zvláštnosťou tejto „školy“ je retrospektívny návrat k niektorým typom pletencov normanského pôvodu. Kamenári tejto školy pracovali na kniežacích zákazkách v Dolnom Rakúsku i na stavbách veľkých rodových kláštorov v západnej časti dnešného Maďarska. Ani tento prúd však nebol celkom retrospektívny: mnohé jeho detaily – ako hlavice, profily – pochádzali z gotizujúcej morfológie. Na Slovensku je škola zastúpená portálom v Iliji z doby okolo polovice 13. storočia.

Vznikom súčasne portály zo Šiah a Iliji sú predstaviteľmi dvoch v zásade protichodných štýlových smerovaní, usilujúcich o sochársko-ornamentálnu architektúru, ktorá nahrádzala v umení tohto obdobia figurálne kameňosochárstvo v portálových celkoch. Ako naznačujú ich kontextuálne analógie, súvisia s najaktuálnejšími prúdeniami v stredoeurópskom priestore. Tieto tendencie obsahovali už „redakčnú“ úpravu cudzích podnetov v duchu stále platného neskororománskeho pohľadu, ktorá ich robila prijateľnou pre diferencovanejšie nároky prostredia.

Portál zo Šiah patrí k dôsledkom tej fázy prenikania gotiky do niektorých regiónov strednej Európy, kedy sa iniciatíva v šírení štýlu krátkodobo preniesla do okruhu kráľovských a s dvorským umením súvisiacich stavieb a fundátorov. Osobitne to potvrdzuje tišnovský portál a nasledujúce kráľovské stavby druhej tretiny 13. storočia v Čechách (Kuthan 1983, 35–40). V kláštornom kostole cisterciánok v Tišnove bola roku 1240 pochovaná kráľovná Konštancia, vdova Přemysla Otakara I., dcéra uhorského kráľa Bela III., ktorá kláštor založila. Už predtým, roku 1239 tu pochovali aj jej syna moravského markgrófa Přemysla. Kostol postavili veľmi rýchlo, v rozpätí rokov 1233–1240 (Kuthan 1994, 393–394).

V tomto ohľade nie je výnimkou ani portál z kláštora v Šahách, ktorý – hoci sa nachádza na rehoľnej stavbe, „reprezentuje“ skôr osobnosti svojich fundátorov – rod Hont-Poznanovcov a ich kráľovských priaznivcov – Bela IV., ktorí do kláštora premietli svoje reprezentačné i mocenské záujmy. Ako je známe z neskorších prameňov, kráľ Belo IV. sa zúčastnil vysvätenia chrámu v Šahách. Podľa listiny z roku 1268 jeho zakladateľ comes Martin (ktorý zomrel bez priamych potomkov) prenechal patronátne právo kláštora kráľovi, už pri príležitosti konsekrácie kostola. Šahy ako kráľovský kláštor dal Belo IV. do ochrany kráľovnej. Kláštor

Obr. 13. Šahy, pôdorys kostola. Nákres G. Lux podľa Ipolyság 1943.

Abb. 13. Šahy, Grundriss der Kirche. Aufriss G. Lux nach Ipolyság 1943.

od roku 1255 fungoval ako hodnoverné miesto (Oszvald 1957, 249). Vznik stavby nie je celkom istý. Predpokladá sa však, že vznikla pred rokom 1240 (Oriško 2003, 113; Tóth 2008, 104), hoci toto zaradenie nie je vždy prijímané bez výhrad (Prix 2006, 342).

Dnes je portál začlenený do priečelia barokového kostola. Predpokladá sa, že jeho obvodové múry skrývajú zvyšky pôvodnej stavby (Súpis III, 230), ktoré však v súčasnom jednoduší nie sú evidentné. O náhodnom náleze stredovekých soklových pätiiek (s atickým profilom) pri severnej stene sa zmieňuje správa z roku 1943 (Ipolyság 1943, 583). Pätky zistili pri úprave terénu. Neboli dokumentované a dnes sú nezvestné. Tento nález predsa len signalizuje prítomnosť ďalších možných reliktov staršieho stavu. Snáď aj niektoré pôvodné pôdorysné a dispozičné momenty uchovávajú znaky stavebnej štruktúry z 13. storočia. Okrem dvojvežovej fasády (so západnou tribúnou) je to najmä polygonálny uzáver s krátkym (štvorcovým) chórom, ktorý môže mať analógie v niektorých stavbách premonštrátov z začiatku 13. storočia – ako Zsámbék (okolo 1220), prípadne Ócsa (pred 1234). Tieto premoštrátske kostoly (Gerevich 1938, 66, 64) však nie sú súčasťou uzavretej skupiny ani z hľadiska dispozičných riešení, ani v tvarosloví – podobné pôdorysné motívy sú aj v kostoloch mimo ich okruhu. Svedčí o tom napríklad forma polygonálneho uzáveru a štvorca chóru prítomná v neskororománskom staviteľskom okruhu stredoslovenských banských miest v tom istom čase. Geograficky blízky kostol banskoštiavnických dominikánov, hoci je morfológicky odlišný, (Mencl 1937, 201) spolu s ďalšími dokladmi tohto typu zo vzdialenejších regiónov, ako cisterciáni v Círta-Kerc, Sedmohradsko, po 1202 (Gerevich 1937, 62), pomáhajú chronologicky lokalizovať vznik kostola v Šahách ešte pred tatársky vpád. Pri variabilnosti dispozičných znakov architektúry z tohto času ďalšie súčasti pôvodného pôdorysu sú načisto hypotetické (počet apsid, vyjadrenie transeptu, klenby). Iba pre značnú šírku zachovaných obvodových múrov sa dá predpokladať najskôr bazilikové trojlodie, ako bolo v Zsámbéku, s ktorým majú Šahy približne rovnaké rozmery pôdorysu a spája ich aj príbuzná doba výstavby.

Krátky exkurz k architektúre kostola nie je celkom samoúčelný: pôdorys a jeho typologické väzby sa nie celkom kryjú so slohovým kontextom portálu. Kým dispozičnú kostola charakterizujú skôr širšie platné zvyklosti, tak portál naznačuje nadregionálne spojenia a môže byť výnimočnou, príležitostnou kamenárskou úlohou.

Pri aktuálnom reštaurovaní portálu (reštaurátori Árpád Mézes a Ondrej Csütörtöki) nebolo možné potlačiť barokové úpravy a vyzdvihnúť len jeho stredoveký základ: portál v dnešnom stave, ktorý vznikol kombináciou stredovekého riešenia a barokových doplnkov, je ako celok hodnotným originálom. Preto aj základom metodiky reštaurovania bolo rešpektovanie zachovanej koncepcie a výrazu portálu s využitím konzervátorskej metódy a len s čiastkovým uplatnením rekonštrukčných doplnkov. Cieľom obnovy sa stala harmonizácia celku bez zdôraznenia niektorej zložky, čo znamenalo obmedzené zásahy do výrazu a sústredenie sa na technické problémy. Barokové úpravy v zachovanom stave sú integrálnou súčasťou portálu, rešpektujú jeho architektonickú skladbu i ornamentálny charakter celku. Predstavujú aj jeden z prístupov tohto obdobia k pamiatkam stredoveku: barokové korekcie sa celkom organicky podriadili skoršiemu výrazu. Barokovú vrstvu nemožno vnímať ako negatívny zásah, ako sa hodnotila v skorších interpretáciách portálu, skôr ide o doklad predstupňov pamiatkovej obnovy, motivovanej vedomím kontinuity so stredovekou cirkevnou i politickou minulosťou (Farbaky 2000).

Literatúra

- BAYEROVÁ, T.–BAYER, K., 2002: Přírodovědecký a technologický průzkum portálu kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, Zpravodaj STOP 4, č. 4, 40–50.
BRADNA, J., 2002: Zpráva o restaurátorském průzkumu a postupech restaurátorských prací na portále kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, Zpravodaj STOP 4, č. 4, 51–63.
CSEMEGI, J., 1955: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Budapest.
DAHM, F., 1996: Das Grabmal Friedrichs des Streitbaren im Zisterzienserstift Heiligenkreuz. Rekonstruktion – Typus – liturgische Funktion. Wien.

- DIVALD, K., 1925: *Felvidéki séták*. Budapest.
- FARBÁKY, P., 2000: A középkor renovatója a 18. századi magyarországi barokk művészetben. In: *Maradandóság és változás*, 161–176. Budapest.
- FILLITZ, H., 1993: Zur Frage der Beziehung von regionalen Strömungen und der Entstehung lokaler Stile – das Beispiel Österreich. In: *Künstlerischer Austausch (Artistic Exchange)*. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte Berlin, 15.–20. Juli 1992. Band II (Gaehtgens, W. T., ed.), 3–13. Berlin.
- GERECZE, P., 1906: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Magyarország műemlékei II (Forster, Gy., ed.). Budapest.
- GEREVICH, T., 1938: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest.
- HOMOLKA, J., 1982: Sochařství doby posledních Přemyslovců. In: *Umění doby posledních Přemyslovců* (Kuthan, J., ed.), 69–120. Praha–Roztoky u Prahy.
- IPOLYSÁG, 1943: *Ipolyság r. k. templom*, Technika XXIV, 581–583.
- KUTHAN, J., 1983: *Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách*. K problematice cisterciácké stavební tvorby, Praha.
- 1994: *Česká architektura v době posledních Přemyslovců*. Města – hrady – kláštery – kostely. Vimperk.
- LÁSZLÓOVÁ, H., 2001–2002: *Dejiny premonštrátov v Šahách*, Studia archaeologica Slovaca mediaevalia III–IV, 273 – 293.
- MACEK, P., 2002: *Proměny portálu konventního kostola cisterciáckého kláštera Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova*, Zpravodaj STOP 4, č. 4, 11–14.
- MAROSI, E., 1980: *Megjegyzések a 13. századi magyarországi építészet kronológiájához*, Építés – Építészettudomány 12, 299–323.
- 1984: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Budapest.
- MAROSI, E.–WEHLI, T., 1997: *Az Árpád-kor művészeti emlékei (képes atlasz)*. Budapest.
- MENCL, V., 1937: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Kniha prvá. *Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej*. Praha–Prešov.
- MEZEY, A., 2003: *Die Prämonstratenser im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. In: *Prämonstratenser in Mitteleuropa*, 118–125. Brandenburg.
- ORIŠKO, Š., 1999: *Románska stavebná plastika a kameňosochárstvo na Slovensku*, Pamiatky a múzeá, č. 2, 39–45.
- 2003: *Kameňosochárstvo stredoveku: k problémom výskumu a interpretácie*. In: *Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Gotika (Buran, D., ed.), 110–121. Bratislava.
- OSZVALD, F., 1957: *Adatok a magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez*, Művészettörténeti Értesítő 6, 231–254.
- POMFYOVÁ, B., 2003: *Počiatky gotickej architektúry*. In: *Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Gotika (Buran, D., ed.), 39–59. Bratislava.
- 2003a: *Šahy, portál bývalého premonštrátskeho kostola*. In: *Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Gotika (Buran, D., ed.), 618. Bratislava.
- PRIX, D., 2006: *Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Gotika. Ed. Dušan Buran. Bratislava 2003 (recenzia). In: *Galéria 2004–2005*. Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave, 341–344. Bratislava.
- PUŠKÁROVÁ, B., 1978: *Románske pamiatky*. In: *Pamiatky na Slovensku*. Súpis pamiatok IV (Jankovič, V. a kol., edd.), 59–64. Bratislava.
- ROSTÁS, T., 2006: *Eine kleine „Drakologie“*. Die Ornamentik der Tišnover Porta Coeli und Ungarn, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege LX. Heft 3/4, 349–366.
- SCHWARZ, M., 1978–1979: *Der Weg normannischer Dekorationsformen in der Bauplastik nach Niederösterreich*. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn*. Akten der Pannonia-Konferenzen III, *Az István Király múzeum közleményei, Székesfehérvár (A)* No 24, 79–81.
- 1988: *Die architekturgeschichtliche Analyse bis 1626*. In: *St. Michael. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien 1288–1988*, 106–119. Wien.
- 1990: *Ein neuentdecktes Tympanon-Relief in der Wiener Michaelerkirche*, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 44, 67–69.
- 1998: *Die Architektur in den Herzogtümern Österreichs und Steiermark unter den beiden letzten Babenbergerherzögen*. In: *Früh- und Hochmittelalter. Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. Band 1 (Fillitz, H., ed.), 274–282. München–New York.
- 1998a: *Klosterneuburg, ehemalige „Capella Speciosa“*. In: *Früh- und Hochmittelalter. Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. Band 1 (Fillitz, H., ed.), 310–312. München–New York.
- SOUKUPOVÁ, H., 1989: *Anežský klášter v Praze*. Praha.
- ŠŮPIS III, 1969: *Súpis pamiatok na Slovensku III*. Bratislava.
- ŠTAFEN, Z., 2002: *Petrologický výzkum západního průčelí kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova*, Zpravodaj STOP 4, č. 4, 30–39.
- TAKÁCS, I., 1996: *Pannonhalma újjáépítése a 13. században*. In: *Mons Sacer 996–1996*. Pannonhalma 1000 éve. I. (Takács, I., ed.), 170–236. Pannonhalma.
- TÓTH, S., 2008: *A Hont-Pázmány nemzetség premontrai monostorai*. Budapest.
- UNGER, J., 2002: *Príspevek archeologie k historii portálu v klášteře Porta coeli v Předklášteří*, Zpravodaj STOP 4, č. 4, 25–26.

Zusammenfassung

Zur Problematik eines mittelalterlichen Portals der Klosterkirche in Šahy

Das Westportal der ursprünglichen Prämonstratenserklösterkirche in Šahy ist ein bedeutender Beleg für die mittelalterliche Bildhauerkunst. Parallelen zu den Formendetails des Portales ließen sich an zahlreichen mitteleuropäischen Denkmälern finden, welche die Motive der Ornamentik verschiedener Herkunft im zweiten Drittel des 13. Jahrhunderts auf verschiedene Arten miteinander kombinierten. Ihre nächste Analogie ist jedoch das Westportal der Zisterzienserkirche in Tišnov in Mähren, besonders ihre ursprüngliche Konzeption noch ohne die großen Figuren im Gewände. Die ursprüngliche Form des Portals in Tišnov hatte einen deutlich ornamentalen Charakter. Gegenüber Tišnov sind die Motive der Portaldekoration aus Šahy vom Repertoire her bescheidener und formenmäßig einfacher.

Das Portal aus Šahy ist seinem Erhaltungszustand nach ein Torso, darüber hinaus wurde es mehrfach umgestaltet. Das Gewände des Portals wurde im Barock teilweise verändert. Bei der aktuellen Restaurierung des Portals (2009 fertiggestellt) konnten die Barockveränderungen nicht unterdrückt werden, es war lediglich möglich, seine mittelalterliche Substanz hervorzuheben. Das Portal ist in seinem heutigen, durch eine Kombination von seiner mittelalterlichen Anlage und den barocken Ergänzungen entstandenen Zustand als Ganzes gesehen ein wertvolles Original.